

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QƏDİM TÜRKLƏRDƏ TANRI İNANCI

İxtisas: 7213.01 – Dinşünaslıq

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Elvin Əliyər oğlu Babayev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

akademik

Vasim Məmmədəli oğlu Məmmədəliyev

filologiya elmləri doktoru, professor

Kamandar Kazım oğlu Şərifli

Rəsmi opponentlər:

f.e.d. Kərimov Əyyub Sevdin oğlu

f.ü.f.d. Zeynalov Şölət Ələvsət oğlu

f.ü.f.d. Mustafayev Elnur Kərim oğlu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

f.e.d. Əbilova Zəkiyyə Ağababa qızı

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

i.ü.f.d. Babashlı Məmmədəli
Allahverdi oğlu

Elmi seminarın sədri:

f.e.d. Qurbanov Əsədulla Cüci oğlu

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Din demək olar ki, hər cəmiyyətdə olduğu kimi Türk cəmiyyətində də mədəniyyətin əhəmiyyətli bir elementi vəziyyətindədir. Din məfhumu yol, inanc sistemi, bir inancın riayət edilməsi lazım olan qaydaların hamısıdır. Bu məfhum etnik toplumların qədim dövrlərdə fəvqəltəbiət güclərə duyduqları heyranlıqdan qaynaqlanır. Köhnə Türk dininin də əsaslarını qavraya bilmək üçün bir-bir əlavə olaraq türk adət və ənənələrinin araşdırılmasıyla yanaşı, Abdulkadir İnanın da dediyi kimi, tarixin dərinliklərinə qədər getmək lazımdır. Türk inanc sistemi çox zəngindir və içində bir çox nüansları ehtiva edir. Bunlar, kompleks olaraq inanc sisteminin ünsürləri sayılır.

Bu gün Şamanlıq olaraq bilinən köhnə Türk dini və ya Göy Tenqri dini ilə Saha (Yakut), ya da Altay Türk inancının bir olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Çox qədim zamanlardan etibarən dövlət ənənəsinə sahib olan türklərin dini etiqadları, bugünkü Altay və Saha dini inanclarından daha inkişaf etmiş səviyyədə idi. Həqiqətən də, köhnə türk cəmiyyətlərində şamanlığa bənzər bir inancın varlığına dəlilət edən heç bir qeydiyyat mövcud deyildir. Hətta müsir dövrdə Şamanizmin din olması belə şübhə altındadır. Buna səbəb isə onun din kriteriyasına cavab verməyərək, sanki bir ovsun və ya cadu üsulu, ruhlarla əlaqəyə girmək üçün bir vasitə olduğu bilinməkdədir.

Uzaq Afrikada, İrlandiyada, hətta Amerika hindularında belə şamanlara və şamanizm ünsürlərinə rast gəlinir. Altay türkləri tərəfindən bu gün şaman mənasında “qam” sözünü istifadə etmişlər və bu söz bilindiyi qədər 5-ci əsrdən bəri yaşamaqdadır. Avropada hakimiyyət quran Hunların vaxtında Ata-qam və Eş-qam adlarında iki adamdan bəhs edilməkdədir ki, Avropa hunlarının din xadimlərinə də şaman deyilməkdəydi. Əgər qədim türklərdə şamanlıq olsaydı, hunların ənənə və adətləri haqqında olduqca geniş məlumatlar verən Latin və German tarixçiləri Hunların dinindən bəhs

edərkən qəribə ayinləri olan Şamanik anlamından xəbər vermələri lazım idi.

Türklər tarixən fərqli səmavi və milli dinləri qəbul ediblər. Bu prosesdə həmin türk qövmələri qəbul etdikləri dinlərin təsirinə məruz qalaraq öz adət-ənənələrindən uzaqlaşmışlar. Bunu əsasən yəhudi-liyin və buddizmin qəbulu təmsalında daha açıq şəkildə görmək mümkündür. Orxon abidələrində qeyd edildiyi kimi həmin dövrdə türklərin Çinə marağı artmışdı. Hətta əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi Göy Türk xaqanı Taspar çinli olmadığı üçün peşmanlıq belə duymuşdur. Lakin bu hal İslam dini üçün xarakterik olmamışdır. Bu dini qəbul edən bütün türk xalqları öz türklüklərini olduğu kimi saxlaya bilmişdir. Çünki İslam dini onu qəbul edən yerli xalqların adət və ənənələrinə çox hörmətlə yanaşırdı. Qurani-Kərimin ilk tərcümələri 10-cu yüzillikdə Quranın fars dilinə olan tərcüməsi ilə müqayisə edilərək sətirlərin arasına daxil edilmişdir. İslam dininin qəbul olunmasından sonra Qurani-Kərimin yazılı tərcümələri türk yazı sisteminin, dilinin daha da inkişafına yayılmasına vəsilə olmuşdur.

Mövzunu aktual edən cəhətlərdən biri də türk düşüncə sisteminin formalaşmasının ilkin mərhələlərinin təhlil olunmasıdır. Bugünkü Türk siviliziyasının dünyaya təqdimi baxımından bu mövzunun elmi şəkildə ələ alınması zəruri hesab edilmişdir. Mövzunu aktual edən digər cəhət isə hələ də türk inanc sistemindən bəhs edilərkən ilk olaraq ağıla şamanizmin gəlməsidir. Bu ehtimalı aradan qaldırmaq üçün bu sahənin dəqiq olaraq tədqiq edilməsi zərurətini ortaya gətirmişdir. Məhz bu səbəbdən, dissertasiya işinin işlənilməsi çox əhəmiyyətli hesab edilir və tarixilik, teoloji, ədəbi və mifoloji baxımdan çox aktualdır. İndiyənədək qədim türklərin dininin elmi ədəbiyyatımızda təhlili, kifayət qədər araşdırılmamış mövzulardan biridir.

Beləliklə, Türk inanc sisteminin motivləri olan Tanrı, şaman, ağac, davul, dağ, su, qurd, ay və digərləri ayrı-ayrılıqda yerli müəlliflərin əsərlərində ələ alınsa da, məxsusi olaraq qədim Türklərin Tanrı anlayışı əhatəli və sistemli şəkildə deyil, qısa formada təhlilə

cəlb edildiyindən aparılmış bu tədqiqat işi öz yeniliyi ilə aktuallıq kəsb edir.

Sistematik və kompleks şəkildə olmasa da, qədim türklərin dini inancları və Tanrıçılıqla bağlı bir çox məqamlar Azərbaycan ədəbiyyatında öz əksini tapıb. Lakin mövzu əsasən mifoloji, ədəbi və folklorşünaslıq aspektindən ələ alınaraq incələnməmişdir. Türkiyədə isə bu mövzu bütün aspektlərdə yetərincə araşdırılmış və hər tərəfli tədqiq edilmişdir. Bizim araşdırmamızda isə mövzu əsasən tarixi və teoloji aspektdən ələ alınmışdır. O cümlədən, Nizami Cəfərov, Ramiz Əskər, Buludxan Xəlilov, Zəki Vəlidü Toğan, İbn Fadlan, Oğuz Reha Türkkən, Hikmet Tanyun, Harun Güngör, Aysu Atan, Muharrem Ergin, Ziya Gökalp, Şaban Kuzqun, Edvard Trjarski, V.Bartold, L.Qumilyev, Mişel Perin, Macar Lazso Rasoni, Fuad Köprülü, Ahmet Yaşar Ocağ, Osman Nedim Tunan, Abdulkadir İnan, Bahəddin Ögəl, Mirəli Seyidov, Füzuli Bayat, Cavad Heyət, Tufan Gündüz, Yaşar Kalafat, Fuad Bozkurt, Rza Zeylut, Jan Pol Roks, Ahmet Taşağıl, Səlahəddin Xəlilov, Rəbiyət Aslanova, Nailə Vəlixanlı, Qiyasəddin Qeybullayev, Aqil Şirinov, Əkbər Nəcəf, Cəlal Bəydili, Arif Acalov, Vəli Həbiboglu, Hacı Qadir Qadizadə, Əbülfəz Rəcəbli, Bəxtiyar Tuncay, Sitarə Mahmudova, Aydın Qasımlı, Vəli Baxşəliyev, eləcə də digər tarixçi və teoloqların son illərdə nəşr etdirdiyi yerli və əcnəbi dildə olan əsərlərdən mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Daha sonra yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz alimlərin bir çoxuyla şəxsən əlaqə yaradılaraq ətraflı olaraq şifahi məsləhətlər alınmış, mövzunun müvafiq bölmələrinin işlənməsi üçün düzgün kordinatlar mənimlənilmişdir. Akademik Vasim Məmmədəliyevin tərcümə etdiyi Qurani-Kərimin tərcümə-məalından¹ mövzunun 2-ci fəslində yerləşən axirət inancıyla və müqəddəs dəyərlərlə bağlı araşdırmalarda xeyli faydalanılmışdır.

¹ Qurani-Kərim / Tərcümə ed.: Vasim Məmmədəliyev; Ziya Bünyadov. – Bakı: Nurlan, – 1992. – 424 s.

Professor, türkoloq alim Ramiz Əskərin ərsəyə gətirdiyi “Orxon abidələri”² kitabında qədim türk xalqının bir çox adət ənənələri, dini görüşləri, dövlətçilik modelləri, qonşu xalqlarla qurulan əlaqələr haqda dəyərli məlumatlar verilmişdir.

Daha sonra alimin tərcümə etdiyi “Monqolların gizli tarixi”³ əsərində də inanc sisteminin mifoloji ünsürləriylə bağlı maraqlı məlumatların olması ondan mənbə kimi istifadə etməyə imkan vermişdir.

Bunlarla yanaşı alimin H.F.Dits tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dünya elmi ictimaiyyətinə tanıtılmasının 200 illiyi münasibətilə tərtib etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud bibliografiyası”⁴ əsərində də dəyərli məqamlara diqqət çəkilmişdir ki, kitabın 2-ci cildi araşdırmanın obyektinə çevrilmişdir.

Türkiyəli tarixçi və qədim türk tarixinin tədqiqatçısı Ahmet Taşağılın 3 cildli “Göktürler”⁵ və “Kök Tenqrinin çocukları”⁶ adlı 2 əsər tədqiqat işinə ciddi şəkildə cəlb olunaraq dəyərli mənbə sayılmaqdadır. Ahmet Taşağıl qədim türk tarixini, əsasən də Göytürklərin tarixini qədim çin mənbələrini oxumaqla daha da dərinlən tədqiq etmiş, özündən əvvəl Göytürkləri tədqiq etmiş bir çox türk və əcnəbi türkoloqların işlərini nöqsanlarıyla birgə araşdıraraq çatışmayan tərəflərini də ortaya qoymuşdur. Alim, Göytürklərlə bağlı çin dilində olan bütün mətnləri ətraflı oxuyub tədqiq edərək tarixin bir çox qaranlıq məqamlarını aydınlada bilmişdir. Qədim türklərin tarixini öz dillərində tədqiq etmək üçün yeganə mənbə olan Orxon abidələrinəki məlumatların yetərsizliyi Çin mənbələrini türk tarixinin əsas

² Əskər, R.B. Orxon Abidələri / R.B.Əskər. – Bakı: Nurlan, – 2012. – s. 272.

³ Monqolların gizli tarixi / Tərcümə ed. Ramiz Əskər. – Bakı: Türksöy kitabxana seriyası, – 2011. – 360 s.

⁴ Əskər, R.B. Kitabi-Dədə Qorqud bibliografiyası [2 cildə] / R.B.Əskər. c.2, – Bakı: Nurlan, – 2017.– s. 218.

⁵ Taşağıl, A. Göktürkler / 3 cild, –Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınevi, –2012. – 473 s.

⁶ Taşağıl, A. Kök Tengrinin çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam öncəsi Türk tarihi) / –İstanbul: Bilge Kültür sanat yayınları, –2013. –334 s.

qaynaqları halına gətirmişdir. Çinlə olan bu yaxınlıq əlaqələri tədricən dövlətçilik, mədəniyyət, dini inanclar, ədəbiyyat və digər sahələrdə iki xalq arasında qarşılıqlı integrasiyaya səbəb olmuşdur.

Fransız türkoloqu Jan Pol Roksun “Türklerin tarihi – Pasifikten Akdenize 2000 yıl”⁷ əsəri də tədqiqat işinə cəlb olunmuşdur. Əsər Aykut Kazancıgil və Lale Arslan Özcan tərəfindən 2004-cü ildə türk dilinə tərcümə olunaraq oxuculara təqdim olunmuşdur. Alimin digər məşhur əsəri “Türklerin ve Moğolların eski dini”⁸ əsərində də türk inanc sisteminin ünsürləriylə bağlı dəyərli bilgiler əldə olunmuşdur. Əsər 1994-cü ildə Ayku Kazancıgil tərəfindən türk dilinə tərcümə olunmuşdur.

Tarixçi alim, əsasən də Qədim və Orta dövr Türk tarixini, Türk inanc sistemini araşdıran Əkbər Nəcəfın “İnanc yaddaşı”⁹ əsəri mövzunun işlənilməsi üçün ilkin planın cızılmasında sanki mayak rolunu oynamışdır. Bu dəyərli tarixi mənbə, Azərbaycanda qədim türk inanc sisteminin hərtərəfli şəkildə araşdırıldığı azsaylı əsərlərdən hesab olunur. “Hun minilliyi”¹⁰ əsərində də türk inanc sisteminin, yazı sisteminin, ədəbiyyatının və türk dövlətçilik ənənəsinin bir çox məqamlarına rast gəlinir.

ABŞ-da yaşayan türkoloq və şumeroloq alim Tariyel Azərtürkün müəllifi olduğu “Mixi yazılı Azəri-Türk dilinin qrammatikası”¹¹ adlı dəyərli araşdırmadan istifadə etməklə fikir və görüşlərindən faydalanılmışdır. Əsasən qədim türklərin yazılı abidələri və onların mənşəyi ilə bağlı olan hissələrin işlənməsində alimin əsəri dəyərli mənbə rolunu oynamışdır. Türk damğaları ilə Şumer ideoqramlarının, türk inanc sistemi ünsürləri ilə Şumer inanc sistemi

⁷ Roux, J. P. Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 yıl / terc: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan, –İstanbul:Kabalıcı Yayınevi, –2004. –560 s.

⁸ Roux, J. P. Türklerin ve Moğolların Eski Dini / terc: Ayku Kazancıgil, – İstanbul: Kabalcı Yayınları, – 2002. – 381 s.

⁹ Nəcəf, Ə.N. İnanc Yaddaşı / – Bakı: Izmedia, – 2014. –352 s.

¹⁰ Nəcəf, Ə.N. Hun Minilliyi / – Bakı: Teas Pres, – 2015. – 460 s.

¹¹ Azərtürk, T.N. Mixi Yazılı Azəri Türk Dilinin Qrammatikası / – USA, – Seatle, – 2004. – 232 s.

ünsürlərinin uzlaşdırılaraq analogiya aparılmasında bu qiymətli məxəz bələdçilik funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Məşhur türkoloq İbrahim Kafesoğlunun “Eski Türk dini”¹², “Türk adı, Türk soyu, Türklerin ana yurdu və yayılmaları”¹³, “Türk milli kulturu”¹⁴ və “Asya Türk devletleri”¹⁵ adlı sanballı elmi əsərlərində də mövzunun müxtəlif fəsilələrinin müvafiq bölmələrinə dair dəyərli məlumatlar əldə olunmuşdur.

Polşalı türkoloq alim Edvard Triyarskinin Hafizə Ər tərəfindən türk dilinə tərcümə olunan “Türklər və ölüm”¹⁶ əsərində türklərin axirət inanclarıyla, dəfn mərasimləri, digər xalqlarla, dinlərlə oxşar və fərqli adətlərinin analizi ilə bağlı bir çox dəyərli fikirlər mövcuddur. Uzun illər boyu türklərin Çinlə qonşu olması səbəbilə bir çox nüanslarda mədəniyyətlərin sintezi baş vermişdir ki, alim bunu çox orijinal şəkildə oxuculara təqdim etməyi bacarmışdır. Əsər türk inanc sistemi baxımından zəngin xəzinə sayıla bilər. Alim türk əlifbasının oxunmasında böyük işlər görmüşdür. O, Öngin abidəsini tədqiq etmiş, Kuli Çurun surətini çıxarmış, C.Klausonla birlikdə onu transkribə və ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

Türk mifologiyası mütəxəssisi olan Füzuli Bayatın “Ana hatları ilə türk şamanlığı”¹⁷ və “Türk şaman mətnləri. Efsanələr və memoratlar”¹⁸ adlı əsərlərindən mövzunun 2-ci fəslində “Şamanizm” bölməsinin işlənilməsində dəyərli məxəz kimi istifadə edilmişdir.

¹² Kafesoğlu, İ.R. Eski Türk Dini. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, – 1980. – s.67.

¹³ Kafesoğlu, İ.R. Türk Adı, Türk soyu, Türklerin Anayurdu ve Yayılmaları / Türk dünyası el kitabı, I cilt, – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, – 1992. – 108 s.

¹⁴ Kafesoğlu, İ.R. Türk Milli Kültürü / – İstanbul: Ötüken, – 1998. – 447 s.

¹⁵ Kafesoğlu, İ.R. Asya Türk devletleri / Türk dünyası, I cilt, ikinci baskı, –Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, – 1992. – s. 111-159.

¹⁶ Trijarski, E. Türkler ve Ölüm / tercüme:Hafizə Er, – İstanbul: Pinhan yayıncılık, – 2012. – 639 s.

¹⁷ Bayat, F.X. Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı / – İstanbul: Ötüken, – 2006. – 304 s.

¹⁸ Bayat, F.X. Türk şaman mətnləri. Efsanələr və memoratlar, 2 Baskı / –Ankara:

Daha sonra ingilis dilli mənbələrdən istifadə edilərək Amerika və Avropanın bir çox məşhur aliminin əsərlərindən faydalanılmışdır. Alberto Villoldonun “Shaman healer sage”¹⁹, Christina Partın “An encyclopedia of shamanism”²⁰, Clark Chilsonun “Shamans in Asia”²¹, Graham Harvey və Robert Wallisin birgə qələmə aldıkları “Historical dictionary of shamanism”²², Howard Federspielin “Sultans-Shamans-Saints”²³ əsərlərindən şamanizm bölməsinin hər-tərəfli tədqiqi üçün zəngin xəzinə olaraq istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini qədim Türklərdə Tanrı inancının təhlili, nəzəri və praktiki baxımdan öyrənilməsi məsələləri təşkil edir. Tədqiqatın predmetinə qədim Türklərdə Tanrı inancının təhlili, nəzəri və praktiki baxımdan öyrənilməsindən əldə edilən biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Nəzəri baxımdan ən mühüm problem “Tanrı” inancının qədim dövrlərdə mövcud vəziyyəti, işlənməsi, təktanrıçılıq və onun qədim türklər arasında yayılması haqqında konseptual səviyyədə tam əhatə edə bilən elmi tərifi olmamışdır. Bu baxımdan tədqiqatın məqsədi Qədim türklərdə Tanrı inancının təhlili, tədqiqi və inkişaf dinamikasını öyrənməkdən ibarətdir.

Qədim türklərdə Tanrı inancının təhlilini araşdırmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- qədim türk dövlətçilik ənənəsinin formalaşmasını öyrənmək;

Ötügen, –2005. –300 s.

¹⁹ Alberto, V. Shaman Healer Sage / – London: Bantam, – 2001. – 256 p.

²⁰ Christina, P. An Encyclopedia of Shamanism / –New York: Rosen Publishing Group, –2007. –672 p.

²¹ Clark, C. Shamans in Asia / – New York: Routledge Curzon, – 2003. – 199 p.

²² Graham, H. Robert W., Historical Dictionary of Shamanism / –Toronto: Rowman & Littlefield Publishers, – 2007. – 392 p.

²³ Howard, F. Sultans-Shamans-Saints: Islam and Muslims in Southeast Asia / – Hawaii: University of Hawaii Press, – 2007. – 312 p.

- qədim türklərin başqa xalqlarların mədəniyyəti ilə əlaqəsini təhlil etmək;
- qədim türk mədəniyyətini araşdırmaq;
- “Tanrı inancı” məfhumunu araşdırmaq;
- qədim türklərin təktanrıçılığa keçid dövrünü və səbəbini araşdırmaq;
- digər dinlərə münasibətini və islama keçid səbəblərini təhlil etmək;
- şamanizm haqqında tədqiqat aparmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işi təsviri, tipoloji-müqayisəli, təhlil və sintez metodlarından istifadə olunmaqla yerinə yetirilmişdir. Onun metodoloji əsaslarını sistemli, müqayisəli təhlil metodları, eləcə də qədim türklərdə tanrı inancının yaranması və genişlənməsi mənbələrinin və səbəblərinin tədqiq olunmasında müqayisəli-yanaşma metodu təşkil edir. Dissertasiya işinin yazılmasında həm də ümumi məntiqi metodlardan – induksiya, deduksiya, tarixi təsvir və sistemli təhlildən istifadə edilmişdir. Dissertasiyada qədim türklərdə tanrı inancının təhlilini qiymətləndirməyə imkan verən müxtəlif konseptlərin təhlili, yayılması haqqında statistik məlumatların empirik analiz metodundan da geniş istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Tədqiqat işində aşağıdakı müddəalar irəli sürülür:

- “Tanrı” termin anlayışının müasir türkologiyada ümumiləşdirmək;
- konseptlərin tədqiqini müasir dinşünaslıq və türkoloji elmi mənbələr əsasında təsvir etmək;
- türkologiyada “Tanrı” anlayışının konseptual bədii və qiymətləndirici aspektlərini təsvir və müəyyən etmək;
- şamanizmin qədim türk dini inanclarında rolunu müəyyənləşdirmək;
- qədim türklərdə təktanrıçılıqdan islama keçid dövrünü və səbəbini müəyyənləşdirmək;
- qədim türklərin islamı qəbul etməsini araşdırmaq və təsvir etmək;

- Türk inanc sistemi baxımından din fenomenologiyasını tədqiq və təsvir etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyindən bəhs edərkən yerli və əcnəbi müəlliflərin böyük bir qrupunun əsərlərinin nəzərdən keçirildiyini və aşağıdakı göstərilənləri qeyd etmək yerinə düşər:

1. Tədqiqat işində ilk dəfə qədim türklərin təktanrıçılığa keçid dövrü və səbəbi tədqiq olunur.

2. Dissertasiya işində qədim türklərin ictimai-siyasi vəziyyəti araşdırılır.

3. Qədim türk xalqlarının qurduqları dövlətlər və ərazilər haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatlar tədqiqat işində əksini tapır.

4. Tədqiqat işində qədim türklərin mədəniyyət tarixinin inkişaf mərhələləri tədqiq olunur.

5. Təklif olunan tədqiqat metodu ilə ilk dəfə olaraq qədim türklərin Tanrı inancları ətraflı şəkildə qədim yazılı mənbələr əsasında araşdırılır.

6. Qədim türklərdə şamanizm və təktanrıçılıq dinləri qarşılıqlı formada Azərbaycan ilahiyyatşünaslıq sahəsində araşdırılmağa müvəffəq olunur.

7. Təklif olunan yanaşmada ilk dəfə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tanrıçılıq və təktanrıçılıq anlayışları təhlil edilir.

8. Təqdim olunan dissertasiya işində ilk dəfə olaraq din fenomenologiyası konsepti ətraflı şəkildə izahını tapır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qədim türklərdə tanrı inancının təhlili, onun sistem, struktur və funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqi Azərbaycan və türk dinşünaslığında tarixi aspektdə araşdırılıb.

Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr nəzəri və tipoloji dinşünaslığın, əsasən də dinlər tarixinin müxtəlif aspektlərinin tədqiqində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın mövzusunun tarixi baxımdan təhlilinin aparılması dissertasiya işini nəzəri və praktiki cəhətdən əhəmiyyətli edir. Tədqiqat işində əldə olunmuş elmi nəticələr aşağıdakı müddəalar zamanı da istifadə oluna bilər:

- qədim türklərin dini dünyagörüşünün təhlili ilə bağlı elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında;
- türk tarixi ilə bağlı araşdırmaların aparılmasında;
- islamla türklərin əlaqələri ilə bağlı araşdırmaların aparılmasında;
- tədris müəssisələrində araşdırılan mövzu üzrə mühazirələrin oxunması və ixtisas kurslarının keçirilməsində;
- türk tarixi və türk düşüncə sisteminin formalaşması ilə bağlı təhlillərin aparılmasına dair təşkil olunmuş daxili və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda məruzələrin oxunmasında.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları haqqında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, Bakı Dövlət Universitetində, Naxçıvan Dövlət Universitetində, Gəncə şəhərində təşkil olunan Gənclər Forumunda, AMEA-nın digər institutlarında keçirilmiş beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın məzmunu və əsas elmi nəticələri dissertantın müxtəlif yerli və xarici jurnallarda dərc olunan məqalələrində, eləcə də respublika və beynəlxalq səviyyəli konfrans materiallarında çap edilən tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işinin “Giriş” hissəsi 16956; I fəslə 71601; II fəslə 55564, III 78743 fəslə “Nəticə” hissəsi 7029 işarə olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 230372 işarədən ibarətdir

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işlənmə dərəcəsi öyrənilmiş, tədqiqatın obyektı və predmeti, qarşıda duran məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiyyə

çıxarılan müddəalar, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Qədim türklərin ictimai-siyasi vəziyyəti”** adlanır və altı yarım fəsildən ibarətdir.

“Qədim türklərin tarix səhnəsinə çıxışı” adlı birinci yarım fəsildə çoxəsrlik dövlətçilik ənənəsi ilə tarixin ən qədim dövrlərindən etibarən öz varlığını günümüzədək qoruyub saxlamağı bacarmış hər bir xalq kimi Türklərin də fərqli və zəngin milli-mənəvi, dini-əxlaqi və elmi-fəlsəfi dünyagörüşü qısa xarakterizə olunur. Şərəfli dövlətçilik tarixinə malik olan Türklərin həmişə ədalətli hakimiyyət prinsipi çərçivəsində insanların milli, dini və bəşəri duyğularına və həyat tərzlərinin qorunmasına sadıqlığı sübuta yetirilir. Burada **“Türk”** ifadəsinin etimologiyasından da ətraflı bəhs olunur. *““Türk” sözü tayfa birləşməsinin etnik adına çevrilmiş məcmu anlayışdır və bu toplum dilinin ilkin formasından asılı olmayaraq V əsrdə tarix səhnəsinə qədəm qoyanda dövrün tayfalararası ünsiyyət vasitəsi olan şyanbi dilindən istifadə etmişdir”*²⁴.

Beləliklə, bu yarım fəsildə belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, VIII əsrin sonlarına doğru baş verən ictimai-siyasi və tarixi proseslər Göytürk xalqının və epoxasının həqiqi sonluğuna səbəb olmuşdur. Bütün bu hadisələr də türkün tarixi vəsiqəsi olan Orxon abidələrində öz əksini tapmışdır.

I fəslin ikinci yarım fəslı **“Türk adlanan ilk türk dövləti – Göytürk İmperiyası”** adlanır. Burada Göytürk İmperiyasının özündən sonra türk dövlətlərinin və xalqlarının istifadə edib yararlanı biləcəyi zəngin mədəni irs və dövlətçilik ənənələri araşdırılır. Türk xalqının ilk yazılı hərfləri, ilk yazılı mətnləri, ilk tarixi vəsiqələri, ilk türk heykəlləri, balbalları və s. məhz Türuk adlanan bu dövlətin qurucularının adı ilə bağlıdır. Uzaq Sibirdən Xəzər dənizinin ətraflarına uzanan əraziləri öz sancağı altında tutan Göytürk Xaqanlığı özündən sonra gələn bütün türk dövlətləri üçün

²⁴ Аджи, М. Тюрки и мир: сокровенная история / – Москва: ОГИЗ, АСТ, – 2015. – 640 с.

bütün sahələrdə nümunə olmuşdur. Sonradan yaranan türk dövlətləri öz dövlətçilik ənənələrinə görə məhz bu dövlətə borcludurlar.

I fəslin **“Qədim türklər və İpək yolu”** adlanan üçüncü yarımfəslində türk tarixində, əsasən də onun inanc sistemində mühüm rol oynayan “İpək yolu”ndan ətraflı bəhs olunur. Dünya elmi ictimaiyyəti “İpək Yolu” terminiylə ilk dəfə 1877-ci ildə görkəmli alman səyyahı və coğrafiyaşünası Rixthofen tərəfindən tanış olmuşdur. *“Klassik mənasında eramızdan əvvəl ikinci əsrdən etibarən Şərqi Asiyadan, konkret olaraq Çindən Aralıq dənizi ölkələrinə əsasən ipək ticarəti yolu funksiyasını yerinə yetirən İpək yolu getdikcə inkişaf edərək, qədim dünyanın daha geniş ticarət və mədəniyyət əlaqələrini mümkün və təmin edən zəruri kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir”*²⁵. İpək yolu öz dövründə mövcud olmuş Çin sərhədləri boyu Xan sülaləsi (e.ə. 207 - eramızın 220-ci illəri) dövründə həyata keçirilən qazanclı ipək satışı əhatəsində yaranmış ticarət yollarına verilən addır.

I fəslin dördüncü yarımfəsli **“Qədim və Orta dövr türk ədəbiyyatı”** adlanır. Bu yarımfəsildə ulu türk millətinin formalaşdığı tarixi vətən torpaqlarında – Orta Asiyada Türkünstan adlanan geniş çöllər, Şimalda başı qarlı Köqmən dağları və Sibirin sıx meşələri boyunca, Cənubda isə Tibetə kimi olan bölgələrdə ilk orta əsrlərdən etibarən yaratdıqları bədii irs nümunələri öyrənilir və onların dini inanc sisteminə təsiri araşdırılır. Hazırda Qərbi Avropaya qədər genişlənmiş iri regionu əhatə edən bu diyarlarda Türk atlarının ayaq səsləri türkologiya sahəsi ilə məşğul olan tarixçilərin marağını cəlb edir. Yüzlər boyu aparılmış uzunmüddətli arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi sübutlar da təsdiq edir ki, bu iri coğrafi məkanda türk millətindən öncə heç bir etnos və ya xalqın maddi-mədəni irsi olmamışdır.

Qeyd olunan bölgələrdə mədəniyyətin ilk nümunələrini türklər formalaşdırmış, dastanlar söyləmiş, nəğmələr oxumuş və ilk yazılı mənbələrini yaratmışlar. *“Oğuz mifi düşüncə hadisəsi olaraq türk mif*

²⁵ Feyziyev, C.Ə. Türk Dövlətləri Birliyi-Qlobal İnteqrasiyanın Avrasiya Modeli / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013, – 311 s.

metamodelinin paradiqmasıdır. Türk mifoloji düşüncəsi ümumtürk etnosunun etnik struktur əlvanlığını özündə mif kodu ilə işarələmiş, inikas etmişdir” ²⁶. Türk xalqının özü qədər tarixin ən dərin qatlarına qədər uzanan zəngin bədii təfəkkürü özünəməxsus ideya-estetik və çoxşaxəli ifadə-janr xüsusiyyətləri baxımından dünyanın müxtəlif xalqlarının ədəbi düşüncə tərzində mühüm yer tutur.

I fəslin beşinci yarımfəslı **“Qədim türklərin yazılı abidələri, Orxon əlifbasının mənşəyi”** adlanır ki, burada Orxon-Yenisey vadisində yerləşən abidələr, eləcə də *“Divani lüğət-it-türk”* əsəri araşdırılır və onların işıq üzünə çıxmasının türk dini inanc tarixinin öyrənilməsindəki əhəmiyyəti sübut edilir. Orxon-Yenisey vadisində yerləşən abidələrdəki yazıların oxunması ilə türk tarixində yeni mərhələyə qədəm qoyuldu. Qədim türk yazılı abidələrinə Avrasiyanın bir çox guşələrində rast gəlmək mümkündür. Onların əsas yayılma arealı Orxon və Yenisey çayları hövzəsi, Uyğuristan, Türküstan, Altaylar, Qafqazlar, Balkanlar, Kırım və Macarıstandır. *“Ən çox abidə Yenisey hövzəsindədir. Burada 106 abidə rəsmən qeydə alınmışdır. İkinci yerdə 78 abidə ilə Altay bölgəsi sayılır. Orxon vadisi isə hələlik 54 abidə ilə üçüncü yerdədir. Turfanda 38, Talasda isə 15 abidə aşkar edilmişdir”* ²⁷. Tapılan bəzi abidələr isə hələ də deşifrə edilməmişdir. Həqiqətən də, bir çox məşhur türkoloqun söylədiyi kimi Orxon əlifbasının mənşəyi türk inanc sisteminin əsas ünsürü sayılan damğalara gedib çıxır ki, bu da onun kökünü daha qədimlərə aparır.

“Qədim türklərin adət-ənənələri” adlanan I fəslin altıncı yarımfəslində dinlər və buna bağlı inancların ilk dövrlərdən bəri türk cəmiyyətinin yaşayış formalarına dərindən təsiri məsələləri təhlilə cəlb olunur. Ənənəvi köhnə türk inanc sistemi tədqiq olunduğu zaman, bu inanc və tətbiqlərin bir qisminin eynilə bir qisminin də

²⁶ Rzasoy, S.G. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst / – Bakı: Nurlan, – 2008, – 175 s.

²⁷ Əskər, R.B. Orxon Abidələri / – Bakı: Nurlan, – 2012. – s. 272.

dəyişərək gündəlik həyatdakı fəaliyyətini davam etdirdiyini görmək mümkündür. Bunun bir nəticəsi olaraq millətlərin, cəmiyyətlərin din və inancları tədqiqatçıların davamlı olaraq maraq dairəsində olmuşdur.

Türk mifologiyasında əsas olan bir ənənəyə əsasən, ilk olaraq sudan lil yaradılır, daha sonra bu lil qurudularaq torpaq formasını alır, quruyan torpaqdan isə bitkilər yetişir, sonda isə bu torpaqdan palçıq düzəldilərək bəşər övladı sayılan insanlar yaradılır. Bu ardıcılıq, sonrakı proseslərdə də davam edib təbiətin müxtəlif canlı və cansız varlıqlarını üzə çıxarır. Qədim türk ədəbiyyatında sayılıb-seçilən dastanlardan biri də “Törəyiş” dastanıdır. Radlovun qələmə aldığı bu dastanda ilk ulu əcdada uyğun olan paralellər vardır.

Ağac inancı, türk dil ailəsinə mənsub olan xalqların folkloru ilə əlaqədar yaxşı araşdırılmış bir mövzudur. Ağaca ibadət, əsasən bütpərəst türk xalqları arasında rast gəlinirdi. Məsələn, türklərin müqəddəs meşəsi olan əfsanəvi Ötükəndən gələn qədim türklərdə müşahidə olunurdu. Müqəddəs olduğu zənn edilən böyük və kim-səsiz bəzi ağaclar var. Müqəddəs ağaclar uzun bir ənənəyə malikdir: buna bir nümunə Türkiyədəki əhd ağacıdır. *“Türklər əhd ağacına, bu ağacın budaqlarına asdıqları bir parça kağız üzərinə yazılı gizli arzu-istəklərini bağlayarlar. Bütpərəstlik olaraq düşünülən bu ənənə İslama keçidlə qadağan olunmasına baxmayaraq, başqa islami görüşlər çərçivəsində hazırda Türkiyədəki bəzi şiə və bektəşi cəmiyyətlərində mühafizə edilməkdədir”*²⁸. Beləliklə, indiki vaxtda böyük türk dünyasının əksəriyyəti müsəlman olmasına baxmayaraq, ənənəvi köhnə türk dini və buna bağlı inanclarını islamıyyətlə birlikdə canlı şəkildə yaşatdıqları özünü aydın büruzə verməkdədir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı **“Qədim türklərin inanc sistemi”** adlanır və yeddi yarımfəsildən ibarətdir.

İkinci fəslin birinci yarımfəslı **“Dinlər tarixi baxımından din fenomenologiyası və onun tarixi”** adlanır ki, dissertasiya işini bu

²⁸ Kalafat, Y. Doğu Anadolu da Eski Türk İnançlarının İzleri / – Ankara: Ebabil Yayıncılık, – 2005, – 284 s.

yarımfəsildə din fenomenologiyası baxımından dinlərin qarşılıqlı müqayisəli tarixi öyrənilir. Burada məqsəd oxşar və birləşdirici tərəfləri aşkar edərək orta yolun olmasını aşkara çıxarmaqdır. Dinlərin müqayisəsi həm də öz mənsub olduğu dinin daha da çatışmayan tərəflərinin də bilinməsi deməkdir ki, bu da mülahizələr zamanı öz zəif cəhətlərinin əvvəlcədən bilinməsini ortaya qoyur.

Şotlandiyalı elm adamı Chantepie də La Saussayeden Skandinaviyalı Dinlər Tarixçisi Geo Widengren və Ake Hultkrantz kimi müasir elm adamlarına qədər, ikinci qrupu meydana gətirən bir çox adam isə, din fenomenologiyasını müqayisəli işin və din fenomeninin fərqli tiplərdəki təsnifi olaraq anlamışdır. Bu qrupdakı elm adamları xüsusi fenomenoloji anlamanın, metodlara və təhqiq prosedurlarına yox deyiləcək qədər az maraq göstərmişdir. Fenomen və fenomenoloji terminləri yunanca Phainomenon (“özünü göstərən şey” və ya “görünən, züfur edən şey”) sözündən gəlməkdədir.

Fenomenologiyanın fəlsəfi olmayan şəkildə ikinci bir istifadəsi isə, dinlərdəki identifikator, sistematik və müqayisə edici işlərdə ortaya çıxar. Bu işlərdə elm adamları, dini fenomenlər haqqındakı başlıca fikirlərini ortaya qoymaq və bunların tipologiyalarını formalaşdırmaq üçün, dini fenomen qruplarını meydana gətirirlər.

Beləliklə, din fenomenoloqları yanaşmalarının yalnız tarixi araşdırmalarla əməkdaşlıq etməsi və tamamlayıcı olması lazım olduğunu deyil, eyni zamanda din fenomenologiyasının əsaslı şəkildə tarixi olduğunu da qəbul etmişlər. Bütün dini məlumatlar, eyni zamanda tarixidir, çünki tarixi bilinmədən heç bir fenomen aydın ola bilməz.

İkinci fəslin **“Qədim türklərdə təktənricilik dini”** adlanan ikinci yarımfəslində qədim milli-mənəvi dəyərlərinə hədsiz hörmət bəsləyən və onlara sıx bağlı qalan türklərin qəbul etdikləri fərqli dini inanc sistemlərində də özlərinin Tək Tanrıya ibadət anlayışlarını qorumağa müvəffəq olması araşdırılır.

Türklər də qədim dövrlərdən etibarən məhz Tək Tanrıya sitayiş etmişlər. Türklərin islamı könüllü olaraq qəbul etməsi islam dininin də əsas prinsipi olan tövhidin məhz tək olan Allaha inanmağı əmr etməsindən qaynaqlanır. Qədim türk yazılı mənbələri olan Orxon-Yenisey daş kitab abidələrində ilk oxunan və ən çox rast gəlinən

ifadənin “Tenqri” kəliməsi olması onun xalqın geniş təbəqəsi tərəfindən çox işləndiyini göstərir. Bu, qədim türklərin Tanrıya bir ilah kimi sitayiş etdiklərini və ona müqəddəs varlıq hesab etdikləri üçün yaxından bağlı olduqları anlamına gəlir. Şübhə yoxdur ki, türklər gündəlik həyatlarında və gördükləri bütün işlərində ilk olaraq ilahi qüvvə kimi dərin inam bəslədikləri Tanrıya müraciət etmişlər. *“Torpağa, suya, oda böyük hörmət göstərmələrinə baxmayaraq, türklər, yenə də kainatın yaradıcısı tək Tanrıya inanırdılar”* ²⁹. Beləliklə, tanrıçılıq, qədim türklərin əsas dini görüşlərinin ifadəsi olub xalqın türk mifoloji düşüncə tərzinə əsaslanan inanc sistemidir.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslı **“Qədim türklərin “Tanrı” inancının mahiyyəti”** adlanır. Burada “Tanrı” anlayışının mahiyyəti hərtərəfli öyrənilmiş, Tenqri ifadəsinin təkə türklərin dini-mənəvi mülkiyyəti yox, həmçinin Şərq aləminin qədim mifoloji obrazlarından biri olması əsaslandırılmışdır. Tenqri kəlməsi Göytürk yazılarında “göy”, “göyün üzü” və tanrı mənalarında işlənilmişdir. Uyğur mətnlərində tanrı kəlməsi “ilah, tanrı, burkan və əfəndi mənalarına gəlir. İslamdan sonrakı dövrün başlanğıcında “Allah” və “İlah” mənasında istifadə edilmişdir. Qədim türklərdə yerin və göyün yalnız bir “yaradıcısı” olduğu ifadə edilirdi.

“Qədim Orxon yazılarının sirrini açan V.Tomson da türklərin çoxtanrılı olduğuna inanmış, digər qonşu ölkələrdən, məsələn, Monqolustandakı şamanizmdən qalma inanclarda əsasən qədim türklərin çoxtanrılı şamanizminin izlərini görmüşdür” ³⁰. Ümumiyyətlə, türklərdə Göy Tanrının çox qədim dövrlərdən bəri tək bir ulu varlığı təmsil etdiyinə dair bir çox sübutlar vardır. Tanrı türklərdə tək mənəvi böyük qüdrət sahibi hesab olunmuşdur.

İkinci fəslin dördüncü yarımfəslı **“Qədim türklərin axirət inancı”** adlanır. Bu yarımfəsildə hər cəmiyyətdə olduğu kimi,

²⁹ Tanyu, H. İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı / – Ankara: Boğaziçi yayınları, – 1986. – 216 s.

³⁰ Thomsen, V. Orhon ve Yenisey yazıtlarının çözümü, İlk bildiri, Çözülmüş Orhon yazıtları / terc: V. Köken, – Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurum, – 1993. – 448 s.

türklərin də xüsusi zamanlarda və məkanlarda sabit, qəlibləşmiş, simvolik mənaları da olan qeydetmə və müxtəlif mərasimləri təhlil edilir. Bunlar ümumiyyətlə ictimai həyatın simvolik xüsusiyyətli və ya dar mənada dini xüsusiyyətli hərəkətləri ola bilər. Axirət inancıyla əlaqəli bir çox adətlər günümüzə qədər qorunaraq gəlib çatmışdır.

İkinci fəslin beşinci yarımfəsli **“Dini mərasimlər”** adlanır. Dini ritualların əhəmiyyətli bir təsiri də ictimai həmrəylik və qaynayıb-qarışma, birlik və bütünlük ruhunun canlı qalmasını təmin etmələridir. Oxşar inanc və duyğuları paylaşan insanların dini bir mərasimdə bir araya gəlmələri, aralarında daha səmimi, daha isti duyğuların yaranmasına, özlərini eyni bütünün parçaları olaraq görmələrinə səbəb olur. Bir-birləri ilə maraqlanma, bir-birlərinə kömək və dəstək olma arzuları artar. Məsələn məzuniyyət mərasimləri, doğum günü qeyd etmələri, rəsmi bayram mərasimləri ümumi xarakterli bir ritual, Hz. Peyğəmbərin doğumunu qeyd etmə, bir sünnət mərasimi, bir mövlud oxutmaq mərasimi, bir yağış duası dini ritüallardır.

İkinci fəslin altıncı yarımfəsli **“Bozqurd motivi”** adlanır. Məlumdur ki, hər xalqın müqəddəs saydığı, hörmət bəslədiyi bir heyvan vardır ki, qədim türklərdə bu qurd idi. Qurd totem səviyyəsinə qalxa bilməsədə türk mifologiyasında xüsusi yeri vardır.

İkinci fəslin yeddinci yarımfəsli **“Müqəddəs dəyərlər”** adlanır. Bir sıra bayram və mərasimlər vardır ki, onlar dünyanın müxtəlif xalqlarında geniş şəkildə yayılmışdır. Bu, həmin xalqların eyni qurşaqda, coğrafi bölgədə yaşaması, qarşılıqlı təması ilə əlaqəlidir. Yazın gəlməsi, il dəyişməsi olan Novruz bayramı da belə mərasimlərdəndir. Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, türk cəmiyyətlərinin yayıldığı bütün coğrafiyalarda, Novruz müxtəlif adlarla təntənəli şəkildə qeyd olunur.

Tədqiqat işinin üçüncü fəsli **“Qədim türklərin qəbul etdikləri digər dinlər və inanclar”** adlanır və altı yarımfəsildən ibarətdir.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəsli **“Xristianlıq”** adlanır. Türklər xristianlıqla əsasən Parfiya zamanında tanış olmuşdurlar. Günümüzdə də xristian olaraq yaşayan türk toplumları vardır ki, bunlara qaqauzları misal çəkmək olar.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəsli **“Buddizm”** adlanır. Buddizmin türk inanc sistemi üzərində ciddi təsiri olmuşdur. Bu dinin başlıca iki məzhəbi Hiyanaya və Mahayana türklərə təsir etmişdir. Türklər daha çox Mahayana məzhəbi ilə maraqlanmışlar. Türklər Hinayanı “kiçik könlüqü” (kiçik gəmi), Mahayanı isə “uluğ könlüqü” (böyük gəmi) adlandırırdılar. Buddistlər fərdi kamilliyi əsas aldıkları üçün “kiçik gəmi” təlimini qəbul edirlər. Türklər isə əksinə, Mahayanı əsas alıblar və buna səbəb həmin məzhəbin universalizm anlayışı ilə yaxınlığıdır. Burada qədim türk inanc sistemindəki Göy Tanrı kultu Burkan kultu olaraq öz əksini tapmışdır.

Üçüncü fəslin üçüncü yarım fəsli **“Yəhudilik”** adlanır. Türklər arasında isə Musəvilikdən bəhs olunarkən ilk öncə Xəzər türklərinin adı hallanır. Bunun səbəbi isə Yəhudilərin bu dini milli dinə çevirməsi və onlar xaricində bu dinin qəbuluna rastlanmaması və ələxsus da bu dinin misyonerlərinin olmamasından dolayı heç kimin bu dinə dəvət edilmədiyi halda bir Türk Xaqanlığının bu dini hakim elita səviyyəsində rəsmi olaraq qəbul etməsidir. Təbii ki, bu hal çox maraq doğuran bir hal olaraq bir çox dünya tarixçilərinin tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. Xəzərlərlə yanaşı Musəviliyi qəbul edən digər Türk boyu qıpçaqlardır. Digər türk boylarında isə musəvilik dininə rast gəlinmir. Qıpçaqlar arasında musəvilik 10-cu əsrdən etibarən Karaim missionerləri vasitəsilə yayılmışdır.

Üçüncü fəslin dördüncü yarım fəsli **“Daoizm”** adlanır. Gəldikləri bölgələrdə bir çox əhəmiyyətli dini strukturlarla təmas keçən türklər beləcə zəngin bir mədəniyyət təcrübəsinə də sahib olmuşlar. Belə ki, türklərin fərqli boyları müxtəlif zamanlarda buddizm, maniheizm, musəvilik, xristianlıq, daoizm kimi dinləri qəbul edərək mənimsəmişlər. Türklərin İslamı qəbul etmədən əvvəlki dini qəbulları bütün istiqamətləriylə irəli gedə bilmədiyi kimi, hazırda da bu qeyri-müəyyənlik tam mənasıyla işıqlandırılmamışdır.

Türk xalqları X əsrin başlarından etibarən böyük kütlələr halında müsəlman olmağa başlamışlar. Bunda türklərin İslamdan əvvəlki inancları ilə İslam dini arasında böyük bənzərliklərin olması son dərəcə təsirli bir ünsür olmuşdur. Lakin İslamı qəbul etmədən

əvvəl Orta Asiyadan köç ilə dünyanın müxtəlif bölgələrinə yayılan və buradakı millətlərlə mədəniyyət mübadiləsi olan Türklər, öz inanclarını uzaq coğrafiyalara daşıdıqları kimi buradakı digər inanc-lardan da təsirlənmişlər.

Üçüncü fəslin beşinci yarımfəsli “**Şamanizm**” adlanır. Bu yarımfəsildə türklərin tarix boyunca sitayiş etdikləri müxtəlif dini inanc sistemlərindən biri olan şamanizm geniş şərh olunur və onun türklərlə əlaqəsi öyrənilir.

Şamanizm bir vaxtlar son dərəcə geniş yayılmış büt-pərəst dindir, ilkin dindir, dünya dinlərinin böyük əksəriyyətinin anası onun dərinliklərindən yaranmışdır. Hazırda türklərin yaşadığı ərazilərdə islam, pravoslav xristianlıq, buddizm, iudaizm və onların müxtəlif qolları rəsmi olaraq dövlət səviyyəsində tanınsa da, əslində Şimali və Uzaq Şərqi, eləcə də Sibirin demək olar ki, bütün yerli xalqları bu və ya digər formada şamanizmə sadıq qalmaqda davam edir. Burada xalq arasında şamanizm müxtəlif büt-pərəst inanclar, xurafatlar, şar-la-tanlıq, goblinlərə və şirniyyatlara inam və s. şəklində mövcud olmağa davam edir.

Şamanizm yalnız əsl və həqiqi mahiyyəti dərk olunduğu zaman çoxölçülü sistem kimi səciyyələndirilən türk dini düşüncə sisteminin parametrlərindən birinin təsirini bağışlayır. Yəni nə qədər türk dini ilə iç-içə olsa belə, yenə də o, həmin sistemin ölçülərindən biri kimi qalmaqda, sistem olan türk dini-mifoloji dünyagörüşü çərçivəsində yarım-sistem təşkil etməkdədir.

“**İslam**” adlanan üçüncü fəslin altıncı yarımfəsbində digər ilahi dinlərlə də təmasa keçən türklərin, İslamla tanışlıqdan sonra onu qısa zamanda mənimsəmələri və böyük səs çoxluğu ilə İslama keçmələri tarixi hərtərəfli təhlil olunur.

Türklər İslama uyğun inanclarıyla bu dini tamamilə mənim-səmiş, lakin köhnə adət və ənənələrindən bəzilərini birlikdə davam etdirmişlər. Necə ki, burada xatırlanan bəzi inanclar və davranışları bu günki Türkiyə, Azərbaycan və ətrafında, digər bölgələrdə yaşayan türklər arasında da görmək olur. Görünür ki, islama keçdikdən sonra türklər, islam dinində olan bir çox sözləri türkcə olaraq davam etdir-mişlər. Bundan çıxan məna türklərin bu sözləri çox əvvəllərdən də öz

Tək Tanrı dinlərində istifadə etmələridir. Türk Tanrısı “təkdir və şəriki yoxdur”. Lakin bu sadalanan hadisələr türklərin tam olaraq İslamı qəbul etdiyi mənasına gəlmirdi. Çünki istisna halları hər bir dövr üçün keçərlidir. 10-cu əsr müəllifi İbn Fəzlanın fikirləri həmin dövrə dair fikirlərin formalaşması üçün çox əhəmiyyətlidir. O, bildirmişdir: *“Oğuzlardan və Başqırdlardan bir çoxları müsəlmanlara xoş gəlsin deyə kəlmeyi-şəhadəti gətirənlər də, bütün inancları və yaşam tərzləri ilə öz qədim türk dinində idilər”* ³¹.

İslamı qəbul edən türklər bu dini elə mənimsəmişlər ki, bir müddət sonra İslam dini türklərin sanki milli dini halına gəlmişdir. Burada ifadə etmək lazımdır ki, türklərin köhnə inancı ilə İslam dini arasındakı diqqət çəkici bənzərliklər türklərin İslam dinini qəbul etməsini asanlaşdıran ən əhəmiyyətli faktordur.

Türklərin islamı qəbul edərək qısa bir müddət sonra müdafiəçi halına gəlməsində iki mədəniyyət arasındakı oxşarlıqların təsiri olduqca çoxdur. Məsələn, türklərin digər dinlərə qarşı göstərmiş olduğu tolerantlıq İslamiyyətin bir xoşgörüş dini olmasıyla son dərəcə bənzər bir xüsusiyyətdir. Yenə iki inancda da var olan tək tanrı inancı, axirət inancı və qurban ibadətlərinin bənzərliyi diqqət çəkici xüsusiyyətlərdir. Ailə anlayışına verilən əhəmiyyət, şəriət-törə, namus, təmizliyə verilən əhəmiyyət, İslamdakı cihad və qəza anlayışı ilə Türk Cahan Hakimiyyəti düşüncəsi arasındakı bənzərliklər, hər iki düşüncədə də xalqın rifah və xoşbəxtliyinin düşünülməsi, təbəqələr arası ayrı-seçkiliyin olmaması iki inanc sisteminin bənzər başqa özəllikləridir. Buna oxşar bir çox ortaq xüsusiyyət türklərin İslamı qılinc gücü ilə deyil də, öz istəkləriylə qəbul etmələrinə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, türklərin islamiyət ilə tanış olması Peyğəmbərimiz zamanına qədər uzanır.

³¹ Candan, E. Türklərin Kültür Kökeni / – İstanbul: Sınır Ötesi yayınları, – 2011. – 582 s.

NƏTİCƏLƏR

Tədqiqat işinin yekunu olaraq dissertantın mövzuya uyğun olaraq əldə etdiyi elmi nəticələri aşağıdakı müddəalar əsasında ümumiləşdirmək olar:

- Buddizm, maniheizm, şamanizm, tengriçilik, islam və xristianlıq kimi dini və mistik strukturlar Orta Asiya millətləri arasında yaşanmış və bir çox dövlətin həyatında izlər buraxmışdır. Bu izlər indiki vaxtda da bütün canlılığı ilə davam etməkdədir. Bu səbəblə də, tədqiqat mövzuda araşdırma aparan mütəxəssislər, hər hansı bir ünsürün təsirinə məruz qalmamış bir dinin və ya bir inancın saxlanıldığı bir birlik, dövlət və ya hər hansı bir mədəniyyət ətrafı araşdırmalıdırlar. Lakin mədəni ünsürlərin bu cür qarışdığı bir bölgədə adlandırma çalışması da mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, şamanizmin əvvəl din etmək və daha sonra da türklərə aid olduğunu söyləmək bu növdən böyük bir xətdir və bu səhv düşüncə bir çox xarici və yerli antropoloqlar, araşdırmaçılar və mütəxəssislər tərəfindən təkrarlanmışdır. Problemin qismən də olsa həllində gördüyümüz zərurətin bir digər səbəbi də şamanizmin tətbiqləri etibarilə primitiv qövmələrə xas xüsusiyyətləri özündə ehtiva etməsidir. Qərb antropoloqları bu nöqtədə türkləri şamanist olaraq qəbul etmələrinin arxa planındakı həqiqət burada gizlənməkdədir.

- Türklər yuxarıda saydığımız bu dinlərlə və islamla tanış olmadan əvvəl, hələ Asiya Hunları zamanından etibarən tək Tanrıya inanmışlar və bu xüsusiyyətləri ilə digər millətlərdən fərqlənmişlər. Bunu əldə etdiyimiz bir çox çin, bizans, ərəb, türk və digər mənbələr əsasında apardığımız araşdırma zamanı daha dəqiq əyani şəkildə görmüş olduq. İbn Fəzlan, Menandr, Simokat kimi qədim dövr tarixçiləri və səyyahları da bu faktı dəqiq şəkildə qeyd etmişlər.

- Yerli və xarici bir çox tədqiqatçı türklərin inandığı dini Göy Tanrı inancı olaraq ifadə etsə də, bununla əlaqədar müxtəlif müzakirələr yaşanmış və bu müzakirələrin mərkəz nöqtəsini də “şamanizm məsələsi” meydana gətirmişdir. Əslində, şamanizm bir din və ya öz başına bir dini inanc olmadığı kimi hər hansı bir məzhəb və ya təriqət heç deyildir. Şamanizmin İbrahim Qəfəsoğlunun da

ifadə etdiyi kimi əsas prinsipi ruhları, cinləri əmr edərək gələcəkdən xəbər vermə düşüncəsi ilə ortaya çıxmış, Orta və Şimali Asiya birliklərində və dünyanın bir çox yerində tərəfdarları olan “dini-sehri-mistik” bir quruluşdur.

- Köhnə Türk inancının şamanizm olduğunu iddia edən tədqiqatçılar türk dini içərisində olan bəzi şamanik ünsürlərdən yola çıxaraq bu mühakiməyə qapılısalar da, bunu ifadə etmək lazımdır ki, şamanizm quruluş baxımından rahat şəkildə başqa dinlərin içərisinə də daxil ola bilmiş və sanki o dinin bir növüymüş kimi rəftar görmüşdür. Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, hal-hazırda Türkiyə elmi müstəvisində bu fikir arxa plana keçmişdir. Bu vəziyyət yalnız Göy Tanrı inancında yaşanmamış, dünyanın bir çox bölgəsində, xüsusilə Asiyada hakim olan dinlərin içərisində şamanizmlə əlaqədar ünsürlər həmişə var olmuşdur.

- Bu məqsədli yanaşmalardan uzaq olaraq edilmiş olan son işlərdən, şamanizmin türklərin köhnə dini olmadığı, hətta bir din belə olmadığı nəticəsinə gəlinməkdədir. Əlavə olaraq da ifadə etmək lazımdır ki, araşdırmalarımızdan əldə etdiyimiz nəticə türklərin köhnə dininin “Tək Tanrı” deyilən tək tanrılı bir inanc sisteminin olmasıdır. Lakin bu dini sistem çox bəsit olaraq islamdakı zənginliyi ödəməməkdədir.

- İslamdan əvvəl türk dövlətləri xüsusi bir əhəmiyyətə malik idi. İslam dini qəbul edildikdən sonra, bütün ictimai və dövlət həyatının təməli Ərəb xilafətinin nəzarəti altına girmişdir. Çünki islamıyyət, uzun sürən müharibələr sonunda türklərin məğlub olması səbəbiylə qəbul edilmişdir. Qalib olan ərəblərin bütün mədəniyyəti də qəbul edilmişdir. Bu çox böyük bir dəyişiklikdir. Hər dəyişmə bir əvvəlki dövrə reaksiyanı da doğurmuş, o dövrə aid yazılı qanaqların laqeyd mənimsənilməsinə, bəlkə də yox olmasına gətirib çıxarmışdır.

- Türklərin islamıyyət ilə tanış olması Peyğəmbərimiz zamanına qədər uzanır. İlk islam şəhidi Hz. Sümeyyənin, Surəyc ailəsinin türk olduğu, Peyğəmbərimizin bir türk çadırında əyləşdiyi, türkləri təqdir edən çox sayda hədisin olduğu gözlər önünə gətiriləcək olarsa, atababalarımızın Səadət Əsrini başlayaraq, islama keçdiyi aydın olar. Əsl islamlaşma, Əməvi ordularının Aşağı Türkiştana girməsindən

sonra olmuşdur. Türklər sərhədboylarında islam dinini tanıma fürsəti tapdıqca onu mənimsəmişlər.

- Hər nə qədər şamanizmlə əlaqədar ünsürlər türk dini içində yer tutsa da türklərin inanc dünyasında tarixləri boyunca onlara ən çox təsir edən və asan bir şəkildə qəbul edilən din islam olmuşdur. İslamiyyətin türk mədəniyyət və ənənələrinə yaxınlıq göstərməsi türklər içərisində böyük kütlələr halında qəbul olunmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, islam uzun müddət Osmanlı bayrağı altında bütün dünyaya yayılaraq tanındılmışdır. Əbəs yerə türkololoq alim Bartold türkləri ərəblərdən daha qısqanc müsəlman olaraq ifadə etməmişdir.

- Səmanı təcəssüm etdirən Tenqri tanrısının kultu danılmaz tarixi reallıqdır. Avrasiya çöllərinin əksəriyyətini dövləti birləşdirən qədim türklərin əzəmətli günlərində böyük hökmdarlar bu tanrıya sitayiş etmiş, öz əməllərinin tərənnüm olunduğu runik yazılar olan abidələr qoyub getmişlər. Əvvəlcə Şərq, sonra Qərbi Türk xaqanlıqlarının süqutundan sonra Yenisey qırğızları dövlətində bu ənənə davam etsə də, sonradan kəsilmişdir.

- İslam dinini fiqh, kəlam, təfsir kimi dini mövzularla maraqlanan və anlaşılmaz bir şəkildə xalqa bildirən alimlər vasitəçiliyi ilə deyil də, hər kəsin anlaya biləcəyi sadə bir qaydada bildirən islam sufiləri vasitəçiliyi ilə öyrənən köçəri türklər, bu yeni din ilə mədəniyyətlərini yenidən şəkilləndirərək yeni bir dini anlayışı ortaya qoymuşlar. Bununla da, mənliliklərini itirmədən islamı yaşamaq şansı əldə edən türklər köhnə inanclarıyla əlaqədar mədəniyyət və tətbiqlərini də islam dini içərisində yaşatmağa davam etmişlər. Bu gün belə batil olaraq xarakterizə edilən, lakin varlığını davam etdirən bu xalq inancları, köhnə türk dininin Türk-İslam mədəniyyəti üzərindəki izləri və olanların əks olunmalarıdır. Orxon-Yenisey abidələrini tədqiq edərkən sanki bugününümüzlə keçmişimiz arasında bir bağ qurmuş olur və eyni adət-ənənələrin hələ də yaşadığını görmüş olur.

- İslam dinini qəbul edən türk boyları xaricində digər dinləri qəbul edən türklərin milli kimliklərini itirməsi təəssüf doğurur. Bu vəziyyət qıpçaqlarda rast gəlinir, onların arasında İslamı qəbul edən-

lərin xaricindəkilər tam olaraq milli kimliklərini itirdikləri səbəbindən türklüklərini də tamamilə unutmuşlar. Bu gün Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Çexiya və Slovakiyada yaşayan lakin milli kimliyini unutmuş türklər buna ən gözəl nümunədir.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı elmi işlərdə
öz əksini tapmışdır:**

1. Şamanizm anlayışı, şaman və vəzifələri // - Bakı: BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, - 2015. № 23, - s. 283-290.
2. Qədim Türklər və İpək yolu // Beynəlxalq İpək Yolu Konfransının materialları, - Naxçıvan, - 16-17 oktyabr, - 2015. s. 56.
3. Böyük İpək yolunun İslamdan öncəki türklərin dini və ticari həyatlarına təsirləri // - Bakı: “Dil və Ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, - 2016. № 98, - s. 319-322.
4. Qədim türklərdə təktanrıçılıq inancı // - Bakı: BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, - 2016. № 25, - s. 273-278.
5. Qədim türklərin inanc sistemində bozqurd motivi // - Bakı: “Dövlət və Din” İctimai fikir toplusu, - 2016, № 46, - s. 100-104.
6. Религиозные убеждения каспийских тюрок // - Одеса: “Актуальні Проблеми Філософії Та Соціології” Науково практичний журнал, - 2016. Випуск 14, - с. 6-9.
7. Orxon-Yenisey yazılarının qədim türk damğalarıyla bağlılığı // “Azərbaycan Əlyazmaları Dünya Kitabxanalarında” I Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, - Bakı, - 20 may, - 2016, - s.123-125.
8. Orxon-Yenisey yazılarının açar sözü Tanrı və Orxon yazılarının mənşəyi // “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları, - Bakı, - 19 may, - 2016, - s. 352.

9. Şamanizmin mahiyyəti // 20-ci əsrdə dünya elminin integrasiya prosesləri” adlı gənclərin Beynəlxalq elmi forumunun konfrans materialları, - Gəncə, - 10-14 oktyabr, - 2016, - s. 313-314.
10. Türk inanc sistemi baxımından qədim türklərlə şumerlərin ortaq bağları // - Bakı: BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, - 2017. № 27, - s. 107-113.
11. About the ancient Turkic tribes who adopted Christianity // - Караганда: Вестник Карагандинского Университета. Серия История-Философия, - 2017. № 3, - с. 53-59.
12. Taoizm dinini qəbul etmiş Orta Asiyadakı prototürk tayfaları // Proceedings of the 1st International scientific conference young researchers, dedicated to the 94th anniversary of the national leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev, - Baku, - 5-6 may, - 2017, - s. 1047-1048.
13. Türk İnanc Sistemi Baxımından qədim və orta dövr türk ədəbiyyatı // “İslam həmrəyliyi-2017: reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi-metodiki konfransın materialları, - Bakı, - 25-26 aprel, - 2017, - s.198-199.
14. Buddizmi qəbul etmiş qədim türk boyları // Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, - Bakı, - 18-19 may, - 2017, - s. 94-97.
15. Eski Türklerde ahiret inancı // 5th International Scientific and Practical Conference “Trends in Science and Practice of today”, – Ankara, Turkey , –19 october–22 october, -2021-ci il, - s.357-360.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27. dekabr 2022 il tarixində saat 1400 Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1065, Məhəmməd Naxçıvani, 29

Dissertasiya ilə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 25 noyabr 2022 il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.11.2022
Kağızın formatı: A5
Həcm:29 səhifə işarə: 44606
Tiraj: 100